

TL 3097 Hakas Türkçesi V

DERS 12:

Zarfların Kullanımı

Наречиені морфология саринаң үзүрері

1. Чоох чардығы, аның грамматической тузазы (действиенің оңдайын, тузын, синін, пөгінін, сылтаан таныхтапча).

2. Морфология сизіглері:

а) пүдізі: пүткен алай пүтпеен; пүткен полза, хайдағ оңдайнаң (конверсия, хозым: ползыиинаң, төстіктер хозылып);

б) тузазы хоостыра пөлігі:

- качественлығ (действие оңдайының, син);

- обстоятельстволығ (тус, орын, сылтағ).

в) хубулбинчатханы.

3. Синтаксистегі тузазы.

Идер тоғыстар

Тексттегі наречиелерге семантика, морфология паза синтаксис саринаң чарыдығ пириңер.

Ойым арах чирде, амыр, чоохчыл суғ хазында чалғыс тура сорай турған. Ибіре харағайлар, тыт ағастар хадағдағы алыптар чіли турғлааннар. Айландыра, тізең, чахайахтар. Порчолар талайы моңдылып чайхал турған. Аның үстүнде, ыыңназып ала, аарлар, мөот чыып, андармындар ораалысханнар. Тиинічектер, салаадаң салааға атығып, сүріс ойнааннар. От аразынаң пірееде хортых хозанахтарның улуғ күрең харахтары, тус көзітчеткен частың тоғылах «тіллері» чіли, аар-пеер тоғылахтанысханнар. А хустар, ээн сарыннарына пастырып, тоозылбас-парбас «айтыстарын» салғаннар. 1950–1960 чылларда чир-чайаан кізі холынаң үреділгелек полған. Тайға Өөркі чайааннар чайап салған сілиинең турған. Пу хайхалның ээзі минің тайдам полған. Иртен сай ол поэзының чирін ибірчең. Пірееде, тохтабызып, нимее-де күлінчең, ниме-де поэзы алынча чоохтанчаң. Тайдам чир-чайаанның тамырын сизінчең. Ол таңда хайдағ күн поларын, ноо туста соохтар пасталарын, хақан аң-хустарға ползыығ кирек поларын чоохтап одырчаң. (В. Шулбаева)

Пір ипчи Харағай тағзар чистектеп партыр. Көнеене толдыра тееріп алып, нанчаттыр. Чолда чылан уйазына урун партыр. Анда узун хурт палалары, наа ла тын кіріп, тығалах падастар чіли, чадап-чудап пастарын көдірчелер. Тас алып, ол хуртычахтарны ылқырада-ылқырада пасхлабыстыр. Анаң нан сыхтыр. Көрзе, аны хара поғда сарығ сохыр чылан сүріс килче.

Чистектіг көнегін хыйа тастабызып, харах-хулах чох тағ индіре хуй парча. Узун хурт таа халбинча. Тегілек чіли ораалып, кииче алнынзар тасталып атыхча, пу ла чидіп одыр.

Мына суғ көріне түсті. «Ағаа ла чидіп алим, — сағынча парасханах». Суға чидіп, андар кире сегірібіскен. Чылан — аның соонча. Сағыбысхан. Пу кирек соонаң пудурғы ипчи харғантыр: «Паза хақан даа тіріг нименің тынын үспеспін, төлім дее андағ хомай ниме итпезін. Мині хыйалдаң осхыр халбаан пу суғ Чыланнығ тіп адалзын». (В. Шулбаева)

Часхызын, хақан тайғада хар хайыл парза, часхы суғ улып парчатса, чир алтынаң чуртасха, күнге, кииче сағын парған аймах-пасха көк өзімнер чирні тобыр килзелер, оларнаң хада өзеніне читіре сых тартынып алған чирдең суғ сыхча. Аны пістің чон «көк чайых» (сайых) тіп адапча.(С. Карачаков)

Маллар соонча ээн-көөн пастырча, чолами книгазын хығырып ала. төчзер сыхса, худаымай, хойлары илееде оортах чалаас тағ идеендең пуғдай хыразына кір партырлар. Хыра чағазында хызыл сырлығ машина көрінче, агрономнина төөй. Хорых парып, пылтыр үгредіп алған сіліг чорыхтығ адын сіліктіре тартхан, чылығ чилічек сырайын чалғапчатхан (Н.Тюкпиеков).

Пүүн Агафьяда пис-алты хон салдыбыс. Амды піске тайганың истіг чызы, арығ киі, күўлеп ахчатхан Иренек суғ, көгеріп тұрчатхан ибіркі чир - чайаан күннең күнге улам на аарлығ. Мында полған на ниме тыннығ: тіріг көксіліг аймах-пасха оттар, оттарда тохтағ чох хайынысчатхан хурт-хоостар, сып-сылағай хазыңнар, хузухтар, сыбылар.

Халын уйғудағы Анко, сууласха кинетін үсхун парып, түрче көріп одырған. Анаң, Орион тударға килгеннерін піл салып, тура салған. Хада илееде үр тоғын салған өөрезін харамнанып, ол Эдөттің ат хулаа азырылбас нанчызы Ондрайга чапсынған. Аны кистінен хаппинаң, полға күреледе түзірген. Айғы-муйғы чоон, күстіг хыстың холынаң поэп полбин, Ондрай, анда сіреніп, ысхапчатхан.

Ікі оол, Гришаны полда түңдере пазып алып, анықох хаас хурынаң холларын сыртына тартып, палгап саларға сіренчеткеннер. Эдот Иромнаң хада, Ористі холға кир полбин, тартысханнар. Іди тиңе дее хапсалар, сылағай сыннығ, чапқаң хыс оларның холынаң, миндір чіли, суура толған парыбысча. Іди тартыс чөрген аразында, Орис Эдөтті көксінең сасханда, анзы, тігі парып, тимиір песке арта түскен (Т. Балтыжаков).

Литература

Боргояков В.А., Медведева М.А., Кызласова И.Л., Чебодева Л.А. Хакас тілі. Морфология (Пос алынча чоох чардыхтары): үгредіг пособиесі/ В. А. Боргояков, М. А. Медведева и др. – Ағбан: Н. Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің издательствозы, 2018.

Боргояков М.И. Развитие падежных форм и их значений в хакасском языке. - Абакан: Хакасское отделение Красноярского книжного изд-ва, 1976. -160 с.

Грамматика хакасского языка/под. ред. Н.А.Баскакова. – М.: Наука, 1975.– 417с.

Дыренкова Н.П. Грамматика хакасского языка. Фонетика и морфология.Абакан 1948. – 124 с.

Хакас тілі. Морфология/ под ред. В.Г Карпова. . Абакан: Изд-во 2004.

Чебодаева Л.И. Хакас тілінің практикумы. 050302 — Хакас тілі паза литература специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / Л. И. Чебодаева, А. Н. Чугунекова, М. Л. Тахтаракова; филнк. Л.И. Чебодаеваның редакциязынаң. - Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің изд-возы, 2009. - 149 с.